ڊاڪٽر عابده گھانگھرو

مير عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ ساڻيهه جي سِڪ

Patriotism in the poetry of Mir Abdul Hussain Sangi

Abstract:

Mir Abdul Hussain Sangi is Sindhi Neo-classical poet. He was great fan of Shah Abdul Latif Bhitai, hence inspired by his thoughts and poetic art etc. One can see Bhitai's inspiration and reflection in his poetry and diction. He belongs to British era. During his period of intellectuality, Sindhi language and literature were passing a revolutionary progress and he might be inspired by all those progressive trends and thoughts. His poetry is evidence of his era as well. He has changed the shape of Persianized Sindhi Ghazal in pure Sindhi diction and introduced new subjects in this genre. Although Sangi is famous for his classic romantic poetry, but there are many other qualities of his poetry as well, which are not exposed yet. While analyzing his poetry it seems that he has great concern with his land and people, he cannot compromise with unethical attitudes in the society. This article presents a brief study of his poetry and highlights with examples about his thoughts, diction, his concerns and a unique genre of his poetry that can be describes as "poetic travelogue", which is not common in Sindhi poetry. Indeed, it is a unique quality of his poetry. Main focus of this article is Patriotism in the poetry of Mir Abdul Hussain Sangi.

غزل جي عروضي صنف کي نيت سنڌيءَ جو ويس پهرائيندڙ سنڌي نيوڪلاسيڪي شاعر ميرعبدالحسين سانگي (1851 – 1924) ٽالپر گهراڻي جي آخري حڪمران مير نصير خان جو پوٽو هو. هيءُ انگريزن جي دور جو شاعر آهي. سندس ڏاڏو مير نصير خان ٽالپر بہ سنڌ جو سٺو شاعر هو. مير عبدالحسين جي خاندان ۾ مير شهداد خان حيدري (وفات: 1857ع)، مير حسن علي خان (وفات: 1878ع) ۽ ٻيا بہ سنڌي شاعر هئا. ميرعبدالحسين سانگيءَ جي پيدائش ٽالپر خاندان جي جلاوطنيءَ واري دور ۾

ڪلڪتي ۾ ٿي. سندس والده هڪ انگريز عورت هئي جيڪا سندس پيدائش جي ڇهن ڏينهن کان پوءِ فوت ٿي وئي. مير عبدالحسين سانگي اُن تي چوندو هو 'اسين ڇني جا ڇورا آهيون!'

انگريزن جو دور سنڌ ۾ علم، ادب ۽ سماجي ڀلي جي حوالي سان تعمير ۽ ترقيءَ وارو دور هو. سانگي هڪ وڏ گهراڻي جي هئڻ ڪري بهتر تعليم ۽ تربيت هيٺ رهيو پر ان جي باوجود هو طبيعت ۾ سادگي پسند هو. سنڌ جي چوٽيءَ جي شاعرن ۾ اِها ڳالهه نظر اچي ٿي تہ شاهہ، سچل، سامي، شاهہ عنايت يا سانگي وڏن گهراڻن جا دادلا فرزند هئا پر هنن کي ديس جي ماڻهن سان اُنسيت، لڳاءُ ۽ ويجهڙائي هئي ۽ انهن سيني پنهنجي پنهنجي طور تي پنهنجن وڏ گهراڻن واري طبقي مان نڪري عوامي زندگيءَ جي رنگ ۾ رَچي عوام جي جذبن، اُمنگن ۽ اَهنجن کي شاعريءَ ۾ بيان ڪيو. عبدالحسين سانگيءَ کي ننڍپڻ کان ئي شاهہ ڀٽائيءَ سان عقيدت هئي. هن هميشہ شاهہ لطيف جي ٻڌايل گس کي رهبري سمجهيو ۽ پاڻ کي ڇيوتہ ..آءُ خاڪ نشين آهيان.سندس وڏا بہ شاهہ عبداللطيف جا عقيدتمند هئا.

سندس چاچو مير حسن علي خان کيس ننڍپڻ ۾ پاڻ سان گڏ جاڏي ڪاڏي وٺي ويندو هو. وڏي ٿيڻ تي هُو چاچي پاران ڀين خاندانن جي ماڻهن، بلڙي شاهہ ڪريم ۽ ڀين ساداتن وٽ ايندو ويندو هو. نوجوانيءَ ۾ پنهنجي اُستاد ميين احمد ذريعي شاهہ جي درگاهہ سان ناتو جوڙيائين ۽ اڪيلو ئي رات جو گهوڙي تي سُوار ٿي شاهہ صاحب جي مزار تي راڳ ٻڌڻ وِيندو هو ۽ راتوڪي رات ئي موٽي ايندو هو. پنهنجي محبوب گهر واري حاجران سان شادي ڪرڻ کان پوءِ هُو ٻئي گڏجي گهوڙي تي جمعي جي رات جو راڳ ٻُڌڻ ڀٽ شاهہ ويندا هئا ۽ صبح جو حيدرآباد موٽي ايندا هئا. حاجران جي وفات کان پوءِ سانگيءَ جي شاهہ سان اِها عقيدت ۽ اُلفت اڃا بہ وَڌي وئي. سندس اِن حالت لاءِ محمد صديق ميمڻ لکي ٿو تہ "پوءِ حيدرآباد ۽ شاهہ جي ڀِٽ جي وچ ۾ اُگهاڙين پيرين اچڻ وڃڻ ۽ راتين جون راتيون گنجي ٽَڪر تي سسئيءَ وانگر پير پِٿُون ڪيائين." (سانگي، ص: 30)

شاهہ سان وڌندڙ عقيدتمنديءَ کيس ميين احمد جي پاءُ ميين حُسين جي ويجهو ڪيو. ميون حسين موسيقيءَ جو ڄاڻو هو. سانگي، ميين احمد ۽ ميين حسين جي مدد سان شاهہ جي حياتيءَ جي احوال بابت تحقيقي مواد ۽ روايتون جمع ڪري شاهہ جي سوانح تي ٻڌل ڪتاب لطائف لطيفي فارسيءَ ۾ لکيو. اِهو ڪتاب عبدالرسول قادري بلوچ

سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. سانگيءَ جي ان تحقيقي ڪتاب واري مواد مان مرزا قليچ بيگ مواد ۽ روايتون وٺي ڪتاب احوال شاهہ لطيف لکيو. سانگيءَ جي شاهہ سائينءَ سان ايتري گهڻي عقيدت هئي جو هُن پنهنجي پياري گهر واريءَ کي بہ اُتي دفنايو ۽ پنهنجي لاءِ بہ اها وصيت ڪيائين تہ ڪيس مرڻ کان پوءِ شاهہ جي پيرن کان دفنايو وڃي. هُن ڀٽائيءَ کي لَطائف لطيفيءَ ۾ هر هنڌ مرشد چيو آهي ۽ پنهنجي هڪ سنڌي غزل ۾ ڀٽائيءَ بابت چوي ٿو:

هـــادي راهہ هُدا آهي ڀـــــٽائـي ڀـــرجهـــلو
ياد ٿو هر دم ڪريان تنهن مرشد و موليٰ کي آءٌ
(ڪينجهر - سانگي نمبر، ص: 60)

شاهہ سائينءَ جي فڪر جو اثر سندس شاعريءَ تي واضح نظر اچي ٿو. عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ سماجي زندگيءَ جو مشاهدو ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ بيان ڪيل داستان ۽ تصوف وارو نظريو وغيره شاهہ ۽ ٻين ڪلاسيڪي شاعرن جي اثر کي ظاهر ڪن ٿا. ٽالپر ايراني اثر هيٺ ڪري فارسي لکندا پڙهندا هئا پر ڳالهائيندا سرائڪي هئا. سانگيءَ پنهنجي شاعريءَ جي مک ٻولي سنڌي رکي، سا بہ ٺيٺ سنڌي. سانگيءَ جي ڪلام جا مختلف رنگ آهن. اسان هتي سندس ڪجهہ رنگن ۽ خوبين جو ذڪر ڪنداسين. هن جي هر رنگ ۾ ساٽيهہ جي سڪ سرس نظر اچي ٿي تنهنڪري هتي سندس ان پاسي کي وڌيڪ چِٽي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي.

سانگيءَ جي مذهبي رواداري ۽ عقيدتمندي:

سانگي مذهب جي معاملي ۾ گهڻو روشن خيال هو. هُو پاڻ اهلِ تشيع هو ۽ ان فرقي جي عقيدت بہ هئس پر ان جي باوجود هُو صوفي نظرئي جو وڏو حامي هو. سندس مذهبي رواداريءَ متعلق آغا تاج محمد لکي ٿو "سانگيءَ جا وڏا پَڪا اثنا عشري شيعا هُـئا. پاڻ بہ اهلبيت جو سچو عاشق هو ۽ حضرت علي المرتضيٰ رضہ ۽ اُن جي اولاد جي صفت ۽ ساراهہ پنهنجي ڪلام ۾ چپي چپي تي ڪندو آيو آهي پر اصحابن سڳورن جو بہ گهڻو ادب ڪندو هو. شيعو يا سُـني سڏائڻ بدران پاڻ کي صوفي سڏائيندو هو ۽ مذهبي بحث کان سخت نفرت هوندي هئس." (ڪينجهر مير عبدالحسين سانگي نمبر، ص: 273) سانگيءَ حضرت عليءَ جي عقيدت ۾ تمام گهڻو ڪلام چيو آهي جيئن هيٺيون غزل سندس ان عقيدت کي ظاهر ڪري ٿو ان مان ڪجهہ بند ڏجن ٿا:

مومنن جو آهي امام علي، ورد منهنجو سدائين نام علي
پُر پيالا ڪوثر جا لذيذ ڪوثر جا ڏي محبن کي ٿو مدام علي
ورد منهنجو هي اول و آخر، صبح جي مُصطفيٰ ته شام علي
متحرڪ ٿين ٿا برگ درخت، وڻ به ڪن وَجد ۾ سلام علي
دين جو تِت لڳو نقارو ٿي جِت رَسيو ٿي وڃي پيام علي
دوست عبدالحسين سو پنهنجو آهي سانگي سچو غلام علي

حضرت علي رضہ جي ذڪر سان گڏوگڏ وري جڏهن مرثيا گوئي ڪري ٿو ۽ نهايت عقيدتمنديءَ سان ڪربلا جي واقعي، ان دردناڪ صورتحال واري وايومنڊل کي بيان ڪري ٿو ته سندس عقيدي جي پختگيءَ جو يقين ٿيڻ لڳي ٿو. اها سندس فني صلاحيت يا فڪري پختگي به چئي سگهجي ٿي. ان مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته هُو پنهنجي عقيدي ۾ پڪو هو پر اِن ۾ انتهاپسنديءَ يا فرقي واريت واريءَ سوچ جو حامي به نه هو ته وري جنگ جو قائل به نه هو. ان مان اهو به ظاهر ٿي وڃي ٿو ته هو يقينن شيعي سنيءَ واري بحث کان قطعي طور پاسي تي آهي. ان جي بجاءِ هُو حقيقت ۽ طريقت يعني تصوف جي نظرئي جو حامي نظر اچي ٿو. سندس هڪ غزل جو شعر آهي ته:

جو شيعن ۽ سُنين ۾ هلندڙ آهي
اي زاهد! سو آهي شريعت جو بحث
اسان سان جي ڪرڻو آهي تان ڪريو
حقيقت جون ڳالهيون، طريقت جو بحث

مير عبدالحسين سانگيءَ جو ساڳيو فلسفو هِن شعر ۾ به نظر اچي ٿو:

نه شيعو آهي، نه سني آهي محي الدين
سو آهي صافي، صُفي، رهنما ۽ طريق
تفاوت آهي ٻنهي ۾ ڪيو مُتن مُلن
ڪيو مون شرب و مذهب جو تهدلئون تحقيق
مُلن جو مون کي ڪٿي سالڪانِ راهہ سلوڪ
وڃي ٿيان شوق مان تن رَهہ وارن جو آءٌ رفيق

ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته سانگي مذهبي انتهاپسنديءَ جي نندا ڪندڙ آهي ۽ مذهبي روشن خياليءَ جا مظهر سندس شاعريءَ ۾ جابجا نظر اچن ٿا. هو سمورن اصحابن سڳورن

کي عقيدت جي نظر سان ڏسي ٿو. سانگيءَ جيِ اِن سوچ ۾ نظرئي جو عڪس هيٺين بيتن ۾ واضح پَسـِي سگهجي ٿو.

جا آيــت تطـــهير آهي شـــان ۾ جــن جي
ســـي آءِ جـــزاز عـــزت اطــهر نہ ٿو چاڻان
مرشد ڪان هي ارشـــاد ٿـــيو در راهہ تصــوف
مُـرسل جا جي اصحاب آهن صِـدق جا صاحب
سي رُتبي ۾ هڪ ٻئي کان تہ ڪمتر نہ ٿو چاڻان

مذهب ۾ روشن خياليءَ واروِاهو تصور ۽ لبرل ازم وارو رويو عبدالحسين سانگيءَ جي فن ۽ فڪر تي ڀٽائي سائينءَ جي اثر ڪري ڇئي سگهجي ٿو. شاهہ ڀٽائيءَ جي صوفي نظرئي جو اثر ئي آهي جو عبدالحسين سانگي بہ تصوف وارن نقطن ڏانهن راغب آهي. مير عبدالحسين سانگي حضرت علي ڪرم الله وجهہ ۽ حضرت شاهہ عبداللطيف رحمت الله عليه ٻنهي جو معتقد آهي ۽ تصوف ۽ مذهب ۾ ميانارويءَ واري تصور ۾ يقين رکي ٿو. ساڳيءَ طرح سچل سرمست جي اناالحق واري نعري جي گونج هن شاعر جي فڪر کي ڳوڙهو بڻائي ٿي. سچل سرمست وَجداني شاعر هو، مزاحمتي هو، سندس عشق ۾ بہ مزاحمت آهي. ساڳيءَ طرح سانگي بلاشڪ هڪ ڀرپور رومانوي شاعر آهي پر سندس اناالحق جي نعري واري اظهار ۾ سندس پنهنجي مزاج سان گڏ سچل سرمست جي فڪر جو بہ عڪس نظر اچي ٿو. سانگيءَ جي فڪر ۽ فن بابت مختلف ماڻهن جا رايا ملن ٿا تہ هُو هڪ معصوم طبيعت جو هڪ رومانوي شاعر آهي ۽ ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ سانگيءَ جي رومانوي شاعري بهترين ۽ لاجواب آهي پر سندس صوفياڻو ڪلام ظاهر ڪري ٿو تہ هو عشق ۽ محبت کي دُنيا جو مجازي معاملو نہ پر هڪ فطري عمل سمجهي پيو. جيڪو ماڻهوءَ کي ماڻهوءَ سان ۽ ساڳي ماڻهوءَ کي خلقيندڙ ذات جي ڪائنات ۾ خلقيل هر شيءِ سان پيار ۽ محبت ڪرڻ جي سمجهہ ڏيندي آهي. ان سلسلي ۾ سندس ڪلام جا ڪجهہ بند هيٺ ڏجن ٿا:

ملڪ ۾ پهري پيا منصور، لڳو آهي اناالحق جو نعرو
ڇڏي دورنگـــي دين دُنــيا جي غـــازي ماري غرور
هٽي نڪتا نـَر نـَغارو
ڏجون لاٽيون دردن دل ۾، چار ئي بازُو چـُور
اچي محبت پيو مارو

اڄ اسين وري جوش ۾ آهيون، مَئي محبت جا مخمور
واءُ لڳي ويو وحدت وارو
محبت ڪم متوالن جو سانگي آهي سُور
گوندر ۾ ٿيو آهي گذارو

ڌرتيءَ سان عشق جو اظهار:

انسان جڏهن محبت جو امين بڻجي ٿو ۽ قدرت جي خلقيل هر شيءِ سان سندس انس ۽ محبت جاڳي ٿي تہ پوءِ هُو سڀ کان پهريان پنهنجي پونءِ، ڌرتي جنهن تي قدم رکي هلڻ سکي ٿو ۽ جنهن جي اَناج ۽ پاڻيءَ جي ڪري جِي سگهي ٿو اُن ڌرتيءَ سان محبت جو جذبو پين سمورين آسائشن، رونق ۽ دُنياوي ڏيک ويک کان مٿي سمجهندو آهي. مارئيءَ جو حُب الوطنيءَ وارو ڪردار صدين کان وٺي سنڌ جي عوام لاءِ هڪ ڏڌ ۽ فخر جو باعث بڻيل آهي. هر دور جي شاعرن ان کي علامتي، اُهڃاڻي توڙي ظاهري مفهوم ۾ بيان ڪيو آهي. اهو ڪردار پنهنجي ڌرتيءَ جي ماڻهن جي خُودداريءَ ۽ ڌرتيءَ سان محبت جي علامت آهي. مير عبدالحسين سانگي بہ مارئيءَ جي ان حب الوطن ڪردار ذريعي ڌرتيءَ سان اُڪير وارن جذبن جو اظهار ڪري ٿو

عـــجــيـــبن جي ڏسڻ خـــــاطر سَـوارا ڪيا منهنجي اکين آهين آرا
ڏسو ڪيئن منهن ڪٽي مون کي ڏسن ٿا ڪکر آهن جي پائـُر پار ڪارا
رَهي لـــــڄ لال لـــوئيءَ جي ســدائين، آءٌ مـارُن ۾ وڃي لاهيان هي ميرا
اوهان جي بـــاغ ۾ ڏاڙهـــون ۽ لـيـمـــان، اسان جي ڏيـــهہ ۾ آهن ڏؤنرا
..
ويڙهـيـچـــن کي وَنين ۾ آؤن ويـهـــاريان، اکـين ۾ ڏيان عجيبن کي اوتارا
پـِـٽـُـن تي ويهـــي ڏسجي مينهن وَسندو نـــزاڪـت ناڪ سي آهن نظارا
سـُـــــتي، ويني هتي ســانــگـــي سي ساريان پري آهن پائـُر ۾ جي پيارا
(ڪـُـلياتِ سانگي، ص: 201)

اهڙيءَ طرح پين بہ ڪيترن ئي غزلن ۽ بيتن ۾ بہ مارئيءَ جي پنهنجي ڌرتيءَ لاءِ اُڪير ۽ عمر سومري سان سندس آزيون ۽ جهيڙا بہ بيان ڪري ٿو. جهڙيءَ ريت شاهہ ڀٽائي پنهنجي ڪلام ۾ سسئيءَ جي ڪردار کان گهڻو متاثر آهي ۽ ان لاءِ سڀ کان وڏيڪ يعني پورا پنج سر ڇپيا اٿائين، ساڳيءَ ريت ائين چوڻ غلط نہ ٿيندو تہ سانگي مارئيءَ کان

متاثر نظر اچي ٿو. وري اتي ٻہ پهلو آهن: 1. يا تہ هو مارئيءَ جي ڪردار کان گهڻو متاثر آهي، 2. يا وري هو پنهنجي ڌرتيءَ سان اڪير، انسيت ۽ پيار واري جذبي جو اظهار مارئيءَ جي ڪردار وسيلي ڪري ٿو.

عُـمـر انصاف ڪر، موڪل ڏي مون کي راڄ جا راڄا
وطن ۾ آئون وڃي هيڪر ڏسان سانگي ۽ سَـنگهاريون

هتي سوچڻ جي ڳالهہ آهي تہ ان اظهار لاءِ هو سنئون سڌو ڪلام ڇٽي سگهي پيو. پر هن مارئيءَ جي حب الوطني کي علامت بڻايو آهي جهڙيءَ ريت ڪلاسيڪي شاعرن خاص طور تي شاهہ ڀٽائيءَ مارئيءَ کي سنڌ ڌرتيءَ جي علامت ڪري پيش ڪيو آهي. مير عبدالحسين سانگيءَ جي دور ۽ شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي دور ۾ وڏو فرق آهي. شاهہ کان سانگيءَ تائين عوام ۾ شعور، آگاهي ۽ بيداري اچي چُـڪي هئي، خاص طور تي سچل سرمست کان پوءِ. شاهہ سائينءَ ڪيترين ئي ڳالهين رَمز ۾ بيان ڪيون ۽ مارئيءَ کي اُن دور جي عوامي حالتن جي علامت بڻائي پيش ڪيو. شاهہ لطيف جي ڪلام کي جيڪڏهن اُن دور جي حالتن سان ڀيٽيو وڃي تہ اها ڳالهہ ثابت بہ ٿي وڃي ٿي. جڏهن تہ مير عبدالحسين سانگيءَ جو دور ڪجهہ مختلف هو. ان دور ۾ علامتي انداز جي ڀيٽ ۾ يا ان کان وڌيڪ حقيقت پسنديءَ سان اظهار ڪرڻ عام هو. هيءُ تہ اُردوءَ جي هڪ چوڻيءَ مطابق ’ڊنڪي ڪي چوٽ!‘ يا ڍُهلين دَمامين اعلان ڪرڻ وارو زمانو هو سو جيڪڏهن ائين چئجي يا سمجهجي تہ عبدالحسين سانگيءَ مارئيءَ کي علامت بہ بڻايو آهي تہ ان ذريعي حقيقت ۾ پنهنجي ڌرتي ۽ ڌرتيءَ وارن سان محبت جي ڳالهہ ڪئي آهي تہ اِن ۾ ڪو بہ وڌاءُ نہ سمجهڻ کپي، ڇو تہ مير عبدالحسين سانگيءَ جي سموري ڪلام ۾ ڪجهہ غزلن کان پوءِ وري مارئيءَ جي موضوع واري شاعري آهي جنهن ۾ مارئيءَ جي مُـلڪ / ڌرتيءَ ۽ ماڻهن جا ڏُک، سُـک، روايتون، ريتون، رسمون، رواج، تهذيب، تمدن، ڪاڏا، خوراڪون، مزاج، ناز، ماڻا، آنا، خودداريءَ وغيره وارن موضوعن کي مختلف انداز ۾ پيش ڪيو آهي. اِهي سڀ اُهن علامتون آهن جن کي سانگيءَ کان اڳ وارن شاعرن بہ هـِـن ڌرتيءَ، ماڻهن جي حالتن، روين ۽ سوچن کي مارئيءَ واري ڪلام ۾ پيش ڪيو آهي. مير عبدالحسين سانگيءَ جي ڪلام مان مارئيءَ جي موضوعن واري شاعري الڳ ڪجي تہ اِهو سندس ڌرتيءَ جي شاعريءَ جو هڪ جُدا موضوع آهي ۽ اِهو مقدار ۾ سانگيءَ جي ڪلام جو هڪ وڏو حصو آهي. ان مان اهو محسوس ٿئي ٿو تہ سانگي ڌرتيءَ سان وچن

واري پنهنجي سوچ ۽ فڪر کي ڪلاسيڪي روايت سان جوڙي پنهنجي من جو آوازبڻائي مارئيءَ جي ڪردار وسيلي بيان ڪيو آهي. اهڙيءَ ريت اسين اهو چئي سگهون ٿا تہ سانگي رومانوي شاعر سان گڏ هڪ وڏو محب وطن شاعر بہ آهي. سندس شاعريءَ ۾ ڌرتي ۽ ڌرتيءَ وارن سان وچن جو کليو اظهار ملي ٿو.

مير عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ جو وهنوار شاهاڻو آهي. سندس شاعريءَ جو گهڻو حصو رومانوي شاعريءَ وارو آهي جيڪا هُن مجازي عشق دوران ڪئي ۽ هُـو اُن هر شئي سان محبت ڪندو نظر اچي ٿو جنهن سان سندس محبوب جو ڪو واسطو هو. اها پوڻ، اهي منظر، اهي ماڻهو، اهي سمورا اظهار سندس ڌرتيءَ سان ويجهو هئڻ ۽ ان سان محبت ۽ عقيدت جا نمونا ۽ سندس غزل جي سونهن آهن. اهڙيءَ طرح ڌرتيءَ متعلق سندس ڪيترا ئي غزل آهن جن ۾ ڪڏهن پنهنجي پرينءَ جي وڇوڙي جو وَرلاپ ڪندي تہ ڪڏهن مارئيءَ جي مارُن کان جُدائيءَ تي ڳڻتي ڪندي مختلف نظارن، حالتن ۽ ڪيفيتن جو ذڪر ڪري ٿو. سندن سک تي سرشار ٿئي ٿو تہ سندن اهنجن کي پنهنجو اهنج سمجهي ٿو ۽ سندن ڏک سک ونڊڻ پسند ڪري ٿو. سندس هڪ اهڙو غزل مثال طور پيش ڪجي ٿو جنهن ۾ عبدالحسين سانگي ڌرتيءَ جي غريب ماڻهن جي ڪاڏي ڏُٽ ۽ رِڀ ڪائڻ جي تانگهہ ڪري ٿو. هتي بہ اختصار کي سامهون رکندي سندس غزل جا چند بند ڏجن ٿا.

پـــــيان وجي آءُ پيارن ۾ رِڀ، پسند آهي جيڪا پنهوارن ۾ رِڀ
هتي جا آهن ڪاچ ڪائڻ گناهہ، ثواب آهي ڪائڻ سَنگهارن سان رِڀ

وڻي ڏٽ ڏوٿين کي ٿو ڏيهہ ۾، غنيمت آهي ويڙهہ وارن ۾ رِڀ
نصيب آهن ڪُوڙن کي ٿيون نعمتون ٿئي سورن سان حاصل سچارن ۾ رِڀ
ڪري سانگ سانگي هِتي کان هُتي ورهائين ويهي ولهارن ۾ رِڀ
(ڪُلياتِ سانگي، ص: 221،222)

سانگيءَ جو ڪلام، ڊائري ۽ سفرناما:

سانگيءَ جي غزلن ۾ هڪ منفرد ڳالهہ اها آهي تہ هو پنهنجي ڪلام ۾ ڊائريءَ وانگر تاريخ پڻ شامل ڪري ٿو. سندس غزلن ۾ اڪثر هڪ بند اهڙو بہ هوندو آهي جنهن ۾ ان غزل لکڻ واري تاريخ، ڏينهن، مهينو ۽ سن وغيره بيان ٿيل هوندو آهي جيئن.

’ماهہ مارچ آهي، سال اُوڻيهہ سئو چار عيسوي، ڪيترن ڏينهن کان ڪيٽيءَ ۾ رهون ٿا شادمان‘

اهڙيءَ طرح اهو آسانيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو ته سانگي اهو غزل ڪڏهن چيو هوندو. شاعرن جي ڪلام ۾ اها خصوصيت ۽ انفراديت سانگيءَ جي ڪلام کان سواءِ شايد ڪنهن ٻئي ۾ نه هجي.

مير عبدالحسين سانگي هڪ اميراڻو ٻار هو جنهن لاءِ شڪار ڪرڻ هڪ عام مشغلو هو پر جيئن ته سانگي هڪ عام رواجي شاهاڻي سوچ وارن نوجوانن کان مختلف ذهن رکندڙ هو. اِن ڪري سندس روبو عيش عشرت ۾ زندگي گذارڻ بدران سماج ڏانهن گهڻو هو. ڪيتي مهراڻي جيڪا ٽڪڙ جي ويجهو گنجي ٽڪر ۽ درياهه جي وچ ۾ آهي سا سانگيءَ کي گهڻي پسند هئي. هو اُتي گهڻو ويندو هو ۽ اُن جي ساراهه ڪندي ئي هُو پنهنجي ڌرتيءَ جي سونهن کي بيان ڪري ٿو. عبدالحسين سانگيءَ جي ڌرتيءَ جي سونهن کي ساراهڻ واري فن بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته ”ٻين شاعرن جيءَ ڀيٽ ۾ هُو سنڌ جي جاگرافيائي, سماجي توڙي سياسي ماحول کان وڌيڪ واقف ۽ متاثر هو. سندس ذاتي تجربن جي دُنيا وسيع هُئي. شڪارن ڪندي جبلن ۽ ڪَڇن, آبادين ۽ ٻَرن پَٽن جي فضا ۽ سانگين ۽ مارُن جي ماڳن ۽ مشغلن کيس متاثر ڪيو. مِينهن جي وَسڪارن ۽ سانوڻ جي نظارن کي ٻاهر جهنگ جي فطري رنگ ۾ ڏٺائين. انهن ذاتي احساسن ۽ عملي مشاهدن جي وُسعت ٻين شاعرن جي ڀيٽ ۾ سانگيءَ کي سندس غزلن ۾ ’سنڌي ماحول‘ کي چمڪائڻ ۾ وڌيڪ ڪامياب ڪيو.“ (ڪينجهر, ص: 96)

ان سلسلي ۾ مير عبدالحسين سانگيءَ جو ڪيتي مهراڻيءَ جي تعريف ۾ چيل هڪ غزل جو مثال پيش ڪجي ٿو. ان غزل ۾ ڪيتيءَ جا ڪيئي نظارا ۽ فطري سونهن ايتري ته خوبصورتيءَ سان بيان ٿيل آهن جو پڙهندڙ پاڻ کي ان مقام کي پنهنجي تصوراتي اک سان حقيقت وانگر پسي سگهڻ سان گڏوگڏ پاڻ کي اتي موجود تصور ڪري ان وايومنڊل ۾ گم ٿي وڃي ٿو. (هي غزل ان خيال کان مڪمل پيش ڪجي ٿو ته جيئن مفهوم واضح ٿي سگهي.) ان نوعيت جا سانگيءَ جا ٻيا به ڪيترائي غزل ڪُلياتِ سانگي ۾ مطالعو ڪري سگهجن ٿا.

واهه مهراڻن جي ڪيتيءَ جو ڪريان ڪهڙو بيان, سير حاصل جنهن کي آهي چوطرف آب روان
روز آمدرفت ٻيڙين جي رهي ٿي دل پسند, خوشـنما جن جا مُـصفا ٿين هر دم بادبان
ماهه مارچ آهي, سال اُوڻيهه سئو چار عيسوي, ڪيترن ڏينهن کان ڪيتيءَ ۾ رهون ٿا شادمان
چيٽ سڀ آهي پڪو آهن هي لابارن جا ڏينهن, وَل لُئيو ياڳُر پريو هاري ڪڻن ٿا هيج مان

ڪيٽ ۾ پنهنجو ڪروهر ڪنهن ڪيو آهي تيار، سڀ ڪوئي جولان ڪري پوڪن ۾ پنهنجي پهلوان جو ٽُڪر لُٽجي ٿو تنهن ۾ مال چارڻ لئه ڇڏين، ٻڪريون، مينهون، ڏڳيون ڪن قوت ڪائي ٻي گمان نوَنِ پاين ٿو ملي هڪ سير پڪو ڪير جو ڏيڍ رپئي ٿو ملي حلـــواڻ، ٻن رُپين جـــو آن ڏيڍ سير ۽ اَٽ ڏُڪا مکڻ ٿو رُپئي جو ملي، هن آگهن ۾ هي شيون وِڪڻن ٿا شورا شـوق مان رهندي هٿ ڇوٻهه ڏينهن ٿيا آهن بافضلِ خدا، خير و خوبيءَ سان ٿا گذرن ڏينهن باامن و امان مينهن هٿ ڏاڍا وَساياسون ٻه گذري وقت ويو سنڌ تي پئي هئي سموري غيرتِ هندوستان گوڙ جا طبلا وَڄيا ٿي، ناچ کنوڻين جو هو ٿيو رَعد تي ڪيو راڳ سبحان الذيءَ جو هر زمان دم غنيمت سو جو ٿئي ٿو خير و خوبيءَ سان بس، خوش نصيبي آهي اي سانگي ۽ موليٰ مهربان

(ڪُلياتِ سانگي)

جيئن غزل جي هڪ سٽ ۾ ڪير ۽ مکڻ جي قيمت جو ذڪر آهي اهڙيءَ طرح هي مهراڻي درياهه جو سير ڪندي اُن علائقي (ڪيٽي مهراڻي) جي سماجي ۽ معاشي حالتن جي تاريخ نويسي ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح سندس هڪ ٻيو غزل هيٺ پيش ڪجي ٿو جيڪو ڪن مشهور ماڳن متعلق آهي. اهو سانگيءَ هڪ سفرنامي جي صورت ۾ لکيو آهي. اهڙي قسم جا ڪيترا ئي غزل عبدالحسين سانگيءَ جي ڪلام ۾ ملندا جن ۾ هُـو سموري سفر جي وارتا بيان ڪري ٿو. جڏهن اسين سفرنامن جي تاريخ بيان ڪريون ٿا يا اِن صنف جي تحقيق ٿئي ٿي ته هنن وڏن شاعرن جي اهڙين تخليقن کي نظرانداز نه ڪرڻ گهرجي. اسين چئي سگهون ٿا ته جيڪڏهن سند باد سيلانيءَ جي سفرنامن ۾ دُنيا جي ملڪن گهمڻ جو احوال آهي ته انگريزن جي دور جي هِـن شاعر جي ڪلام ۾ پڻ منظوم سفرناما موجود آهن. پوءِ اِهي مختصر آهن يا مفصل اِها الڳ ڳالهه آهي پر جڏهن اسين عبدالحسين سانگيءَ جا اهڙا سمورا غزل هڪ جاءِ تي گڏ ڪنداسين ته ضرور ان جي ذريعي سندس سنڌ جي مختصر سفرنامن جو هڪ رڪارڊ جُـڙي سگهندو جيڪو يقينن پنهنجي نوعيت ۾ مُـنفرد هوندو. جيئن شاهه لطيف جي مختلف بيتن خاص طور سر رامڪليءَ وارن بيتن ۾ سفرن جو احوال آهي ۽ انهن کي منظوم سفرنامي جي صورت به چئي سگهجي ٿو ساڳيءَ طرح سانگيءَ جي غزلن ۾ ملندڙ احوالن کي به جُـدا ترتيب ڏئي منظوم سفرنامن جو نالو ڏئي سگهجي ٿو. ۽ يقينن اها سنڌي ٻوليءَ ۾ سفرنامي واري صنف جي تاريخ جي حوالي سان هڪ منفرد تاريخ هوندي ڇو ته اهو به ممڪن آهي ته اهڙا منظوم سفرناما ڪنهن ٻي ٻوليءَ يا ادب ۾ ورلي هجن. هت سندس اهڙن غزلن مان ڪجهه بند مثال طور ڏجن ٿا:

زماني جا رنــــگ آهــن عــبرت فزا، آهي هفتخــوان هيءَ سين جي سرا
اکين ۾ ڪــنن جـــي ڏٺــا نہ ٻـُڌا ڏيـڪاري ٿي قـــسمت اُهي پـــيچرا
هليو سُنگ سامين جو ٿنڌي منجهان ڪناري تي گونجيءَ جي جو خوش نما
روانا ٿياسون ٻـَڌي چُست چيلهہ، هٽـي ڪنڌ پيا پنڌ مهري ميا
ڪيوسون نہ پهرو بہ بلڙي شريف، وَسي جنهن زمين تي ٿو نورِ خدا
ڪيا لطف ’صاحب ڏني شاهہ پير‘، ڏسڻ سان مرشد جي سپ ٿڪ لٿا
بـــنــــوري جا ٿا چـــون مـيرپور گذاري اُتي تـــــي پهر رات جا
اُتي مير محمد خان کي ملي سَناسي جي آيا سي سَـرها ٿيا
مُـلاقي ٿيو مير حسين بخش، پيا مير صاحب بہ مون سان مليا
(ڪُلياتِ سانگي، ص: 213)

مير عبدالحسين سانگيءَ جي ٻولي:

شاعر ڌرتيءَ سان گڏ ٻوليءَ جا بہ نگهبان هوندا آهن. مير عبدالحسين سانگي سنڌ جو اُهو شاعر آهي جنهن جي سڄاڻپ ۾ شاعريءَ ۾ سنڌس اعليٰ مَقام جو سبب سندس سنڌي ٻوليءَ سان چاهہ آهي. سانگي هڪ روشن خيال، جدت پسند، جديد نظرين جو قائل هو. سندس دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي وڏي قدرداني ٿي. علم ۽ ادب جي ترقي ۽ ڦهلاءَ جي ڪري سنڌي ٻوليءَ جو وڌو مانُ وڌيو.

ڊاڪٽر غلام علي الانا اِن سلسلي ۾ لکي ٿو ”هيءُ اُهو دور هو جنهن ۾ سنڌ ۾ سنڌيت جي وڏي لهر پيدا ٿي جنهن ڪري سنڌي زبان ۾ سنڌي ساهت کي نئين تقويت حاصل ٿي ۽ ماڻهن ۾ سنڌي زبان ۾ ڇپيل ادب پڙهڻ جو چاهہ وَڌيو. ڪيترن ئي هندو توڙي مسلمان اديبن ۽ شاعرن سوَن جي تعداد ۾ ڪتاب لکي سنڌي نثر توڙي شاعريءَ لاءِ ماڻهن ۾ شوق هيڪاري وَڌايو. سون جي تعداد ۾ ڪتاب انگريزيءَ، فارسيءَ، اُردوءَ، هنديءَ، گجراتيءَ، مرانيءَ ۽ بنگالي ٻولين مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا.“ (سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا _ ص: 328)

مير عبدالحسين سانگي شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو معتقد هو. شاهہ جي شاعريءَ ۾ ٻوليءَ ۾ لفظن جا ڀَـنڊار آهن. ساڳي ئي ڳَـس تي هلندڙ مير عبدالحسين سانگيءَ جي ٻوليءَ ۾ بہ ڪيترا ئي ديسي لفظ استعمال ٿيل آهن. سانگي عروضي اثر کان غزل کي نج سنڌيءَ ۾ آندو. سندس اهو ڪم سنڌي ادب ۽ شاعريءَ جي تاريخ جو هڪ اهم ڪارنامو آهي جنهن ڪري ئي کيس سنڌي غزل جو شهنشاهہ چيو وڃي ٿو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ لِسانيات جي ماهر جي اک سان ڏسندي سانگيءَ جي غزل ۾ سنڌي ويس لاءِ لکي ٿو ته ”هنن سنڌيءَ جي ’اساسي شاعريءَ‘ واري قديم روايت موجب سنڌي لفظن کي آڪري هِجي ۾ ورهائڻ جي بدران انهن کي روزمره جي ٻوليءَ واري عام اُچار ۽ آواز جي لحاظ سان استعمال ڪرڻ کي جائز سمجهيو. سانگيءَ ته خصوصن ’درسي زبان‘ بدران روز مره جي عام مروج ٻوليءَ کي ئي پنهنجي شعر جو ذريعو بنايو.“ (ڪُلياتِ سانگي، ص: 67)

بلوچ صاحب وڌيڪ لکي ٿو ”اِهو سانگيءَ جو تخليقي ڪارنامو هو جو پنهنجي غزل لاءِ پنهنجو سنڌي ماحول پيدا ڪيائين ۽ روز مره واري نج سنڌي زبان ۽ سُهڻي پيرايئه بيان سان ان کي سينگاريائين جنهن ڪري صحيح معنيٰ ۾ ’سنڌي غزل‘ پوري آب تاب سان چمڪيو.“

مير عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ ٻوليءَ جي اهڙي اظهار تي تمام گهڻو لکيو ويو آهي بلڪه سانگيءَ جي شاعريءَ جا ٻه مکيه رخ ئي تحقيق / بحث هيٺ آيا آهن هڪ رومانوي غزل ۽ ٻيو سنڌي ٻوليءَ ۾ غزل جي نئين روايت. اِن ڪري هت گهڻي تفصيل ۾ وڃڻ بدران سندس شاعريءَ جو هڪ مثال پيش ڪجي ٿو جنهن ۾ سانگيءَ ديس ۾ مينهن وَسڻ کان پوءِ سُڪار ۽ سُک اچڻ تي سَرهائي بيان ڪئي آهي، جنهن ۾ ٻوليءَ جي سونهن ۽ ديسي لفظن جا ڀنڊار ملن ٿا.

کيا سنڌ ۾ آهن ساوڻ سُڪار، سڄو ملڪ آهي ٿيو ميگهه ۽ مَلار
وُٺا وَڏڦڙا مينهن ساٽيهه ڏي، ڀريا ڇَڇ، ڇَنون ۽ تَرايون ٿيون تار
هُتي بندَ آهن ڀريا بي حساب، سڄو آهي ساٽيهه ٿيو سبزازار
اُتر کان اچن ڏس ته ڪارا ڪڪر، ٿيون کنوڻيون کِوَن هاڻ ڪاڇُر جي پار

هيءَ موسم آهي مينهن جي دلپسند آهيان جنهن ۾ آءُ ڏنارن کان ڏار
سِڪان ٿي ۽ ساريان ٿي ساٽيهه کي، وِساريان نه ٿي ويل پنهنجا پنهوار
ڦوڙائي ۾ هرگز نه ڦيريان ڦَٽي، ويڙهيچن ۾ واسيان وڃي پنهنجا وار
اباڻي امانت لوئي آهي لال، زرين سان نه پاريان اُها زِينهار
ڇُوڙيلن جي پوشاڪ آهي ڇُني، نه پهرن پَتولا نه پائين هار
پٽن جي پرن تي ڳنڍيون کيون ڳنڍير، آهي ساوڻي سبز ٿي بي شمار
سَڳُر سيکي ڪائين سانگي سدا، سُکيا رهن سَنگهار ڍَنگرن جي ڍار تي

تهذيب، ثقافت ۽ سماجي سجاڳي:

هڪ شاعر پنهنجي دور جي حالتن جي عڪاسي ڪندڙ هوندو آهي. عبدالحسين سانگيءَ جنهن دور ۾ اک کولي اُهو هڪ وڏيءَ تبديليءَ وارو دور هو. ٽالپرن جي حڪومت کسي وئي ۽ هُو حاڪمن بدران عام ماڻهن وانگر رهڻ تي مجبور ٿي ويا. انگريزن سنڌ ۾ ڪيترا ئي سُڌارن وارا ڪم ڪيا ۽ ميرن لاءِ انگريز حڪومت پاران باقاعدي پينشن مقرر هوندي هئي. مير عبدالحسين سانگيءَ جي والده هڪ انگريز عورت هئي ۽ سندس ٻي گهر واري به هڪ انگريز عورت هئي. سندس خاندان جا انگريزن سان سُٺا لاڳاپا هئا. سانگيءَ پنهنجي خانداني عروج وارو دور اکئين ته نه ڏٺو هو پر حڪمراني وڃڻ کان پوءِ زماني جي اکين ڦيرڻ يا وڏن جي عروج جا داستان ٻُڌي پنهنجي عروج کان محروميءَ يا دنيا جي بي ثباتيءَ جو ذڪر ڪري ٿو. جيئن سندس هيٺيون شعر آهي:

هتي دردن جا ته دُڪان هئا، هت سورن جا ته سامان هئا
وڏا شوخن جا هت شان هئا، سي هاٽي ماڳ مَـٽائي ويا

تن شاهن جا شان ڪئي، ويا نـوبـت ۽ نيشان ڪئي
سي دهليون ۽ دربان ڪٿي، جي ماڙيون محل اڏائي ويا
(ڪلياتِ سانگي، ص: 57)

مير عبدالحسين سانگيءَ جي گهراڻي ۾ ڪيترا ئي شاعر رهي چُڪا هئا. ٽالپرن جي دور ۾ سندن وفادار دوست ۽ ساٿي خليفو نبي بخش لغاري ڪَرڙيءَ واريءَ جنگ واري واقعي کي ڪيڏاري ۾ بيان ڪري قومي جاڳرتا واريءَ شاعريءَ جو بنياد وِجهي چُڪو هو. آزاديءَ لاءِ ڪيل جنگ جو واقعو سنڌ کي بمبئيءَ سان ملائڻ وارا فيصلا ۽ انهن سان گڏ ٻيا ڪيترا ئي اهڙا واقعا هئا جيڪي هڪ روشن خيال اديب ۽ شاعر جي مشاهدي جي اوليت تي هوندا آهن. عبدالحسين سانگيءَ جي همعصر شاعرن ۾ الهه بخش اَبوجهي ۽ مير حسن علي خان حسن قومي بيداريءَ واريءَ شاعريءَ جي سلسلي جا اهم نالا هئا. اِنهن کان سواءِ شمس الدين بُـلبُـل جهڙا شاعر هئا جيڪي عوام جي انگريزي تهذيب ڏانهن لاڙي تي قلم کڻي رهيا هئا.

هر شاعر پنهنجي پنهنجي دور جي ناموافق حالتن ۽ روين تي جُهرندو آهي جنهن جو اظهار هُو پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪندو آهي. شاهه ڀٽائيءَ کي پنهنجي دور جي حالتن کي ڏسي جيڪا پِـيڙا ٿيندي هئي اُن جو بيان هِـن بيت ۾ ڏسجي ٿو:

نہ سي وونڻ وَٽن ۾ نہ سي ڪاتياريون
پَسيو بازاريون هينئون مُون لُوڻ ٿئي

سانگي پنهنجي دور ۾ جڏهن اهڙين بي ثباتين کي ڏسي ٿو ۽ سندس من جهري ٿو تہ هُو ان جو اظهار پنهنجي فن ذريعي ڪري ٿو. ڀٽائي سائينءَ ان کي مختصر ۽ علامتي انداز ۾ بيان ڪيو آهي ۽ سانگي اهو تفصيل ۾ ٻڌائي ٿو. سانگيءَ جي هن غزل ۾ موجوده دور وارين حالتن، ماڻهن جي روين، مزاجن، خودغرضي، ڪم ظرفي، نفسانفسيءَ وغيره واري ماحول کي چٽيءَ طرح پسي سگهجي ٿو. ان مان ظاهر ٿئي ٿو تہ جيڪڏهن برائيءَ جون پاڙون بہ صدين ۾ ڪتل آهن تہ وري برائيءَ کي وائکو ڪرڻ وارا اڪابر بہ هر دور ۾ پيدا ٿيندا رهيا آهن. جيئن سانگي پنهنجي دور وارن ماڻهن جي ڪوتاهين کي وائکو بہ ڪري ٿو ۽ ننديٰ بہ ٿو.

هن ملڪ جي ماڻهن ۾ محبت نہ ٿي ڏسجي، پر ڇا ڪجي ڪنهن روح ۾ راحت نہ ٿي ڏسجي
غيور هـئا جي تن ۾ بہ غيرت نہ ٿي ڏسجي، شاهن جي هينئر شوق کي شوڪت نہ ٿي ڏسجي
غالب جي اصل سي وري مغلوب ٿا پَسجن، پيءُ، ڏاڏي، شجيعن ۾ شجاعت نہ ٿي ڏسجي
مُنصف هجي يا جج هجي يا هجي ڪو سيشن جج دُنيا جي امينن ۾ امانت نہ ٿي ڏسجي

پئسي جي سبب سڀ جي اڳيان پاند پکيڙين، فقراءِ زماني ۾ فضيلت نہ ٿي ڏسجي
شُرفا سان رکين شور، ڪرين سَفلا نوازي، اي پِيرِ فلڪ تو ۾ لياقت نہ ٿي ڏسجي
جوڙي جَڪي ڪا درد محبت جي دوا ڪن، حُڪماءَ وٽ هن طرح جي حڪمت نہ ٿي ڏسجي
گل کي نہ آهي رونق ۽ نہ بُلبُل کي ترنم، گُلزارِ زماني ۾ سا رنگت نہ ٿي ڏسجي
شوقين مزاجن کي جهليو پرت ڪان پيريءَ، سانگيءَ ۾ اڳي سانگ جي طاقت نہ ٿي ڏسجي
(ڪلياتِ سانگي، ص: 168،169)

مير عبدالحسين سانگيءَ جي دور جي سماجي مسئلن جهڙوڪ انگريزن جي تهذيبي اثر ۽ بدلجندڙ ماحول کي ڪن ماڻهن مثبت قبوليو ۽ پنهنجي تهذيب ۽ روايتن ۾ رهندي انگريزي تهذيب مان چڱيون ڳالهيون اپنايون تہ ڪي چڱين ڳالهين پنهنجائڻ جي باوجود ڏاريءَ تهذيب ۽ روايتن ۾ ويڙهجي ويا. ساڳيءَ طرح ماڻهن جي اِنهن بدليل روين ۾ مصنوعيت، ڪم همتيءَ، خودنمائي، خود پسندي وغيره جهڙيون خصلتون وڌيون. سانگي ان دور ۾ پنهنجي تهذيبي توڙي اخلاقي قدرن جي وڌندڙ فقدان ۽ ڏاري تهذيب ۽ قدرن ڏانهن وڌندڙ لاڙن / روين کي نندي ٿو. هـُو اهڙي وقت ۾ پنهنجي نوجوانن کي

پنهنجي ديس جي اصلي جوهرن, همٿ, مردانگيءَ, جفاڪشيءَ, فقيري حالتن ۾ اعليٰ ظرفيءَ, محبت ۽ امانت جهڙن قدرن کي سانڍي رکڻ ڏانهن ڌيان ڏياري ٿو. سانگي عوامي حالتن جو هڪ چِٽو عڪس پيش ڪري ٿو ته جيئن سندس قدردان ان مان حِظ حاصل ڪري سگهن. اهڙيءَ طرح هو پنهنجي ديس جي عوام خاص طور تي نوجوانن کي ڪنهن به قسم جي انڌي تقليد ڪرڻ کان روڪڻ چاهي ٿو. هو پنهنجي خاندان ۾ انگريز عورتن جي شموليت ۽ يورپي ماحول سان ويجهڙائي هجڻ جي باوجود پنهنجي تهذيب, ثقافت جو پلئه نه ٿو ڇڏي. سندس اهو رويو سندس نظر ۾ هڪ پاسي پنهنجي تهذيب ۽ ثقافت کي سنڀالڻ ۽ اهميت ڏيڻ سان گڏ غير تهذيبن جي اثر ۾ غير ضروري طور رڱجي وڃڻ جي نندا به ڪري ٿو. بين لفظن ۾ ائين چوڻ غلط نه هوندو ته سانگيءَ پنهنجي تهذيبي, ثقافتي قدرن ۽ ڌرتيءَ ۽ ٻوليءَ سان محبت وارن قدرن جو عروج چاهي ٿو.

انگريزن جي دور ۾ مغربي تهذيب جي تقليد متعلق سانگيءَ جو هيءُ غزل اُن دور جي رُجحان ۽ سانگيءَ جي فڪر کي ظاهر ڪري ٿو:

هڪڙا دنيا ۾ ٿا ڪن انسان انساني لباس, ٻيا آهن شيطان جي پائين شيطاني لباس
خار دنيا جو نه تن نانگن کي دامن گير ٿئي, اصل کان جن عاشقن جو آهي عرياني لباس
اصل عرياني آهي پر پوءِ ڪثرت ڪيا آهن رومي و ترڪي و سنڌي ۽ خراساني لباس
آءٌ به انسان آهيان جي پايان ته مون کي پي ٿهن هندي و چيني و انگريزي و ايراني لباس
پنهنجي هي راسين و ٻگري ۽ ڪُلاهه و گوڏڙي, سو اسان جي لاءِ لاريب آهي سلطاني لباس
نازنين هن حال ۾ مون کي پسي پاسو نه ڪر, عاقن جو اصل کان هي آهي اي جاني! لباس
جنهن ڏٺو تي ويس منهنجو تنهن چيو تي چاهه مان ڪهڙو سهڻو ٿو لڳي سانگيءَ کي سيلاني لباس
(ڪُلياتِ سانگي, ص: 253)

مير عبدالحسين سانگي رڳو تنقيد ۽ تلقين نه ٿو ڪري بلڪ پنهنجي شخصيت وارا اهڙا مثال بيان ڪري ٿو جيڪي ٻين خاص طور تي سندس ايندڙ نسلن لاءِ روشن راهه ٿي سگهن. سندس خودداريءَ کي ئي وٺو!

آهيان آءٌ باز ڪريان پاڻ ٿو پاڻهي پرواز
ناهيان شِڪرو جو اُڏائيندو ڪري دستيءَ ۾
(ڪُلياتِ سانگي, ص: 41)

۽ وري غربت ۾ شهنشاهيءَ واري خودداريءَ کي ڏسو!

اي غريبو! نہ غير ڏي ڏسجي
حالِ غربت ۾ پڻ غيور آهيان!
(ڪُلياتِ سانگي، ص: 47)

عزتِ نفس کي قائم رکڻ لاءِ سنڌيءَ ۾ هڪ چوڻي آهي تہ پلي ٻُڪ پَرم جي، شل نہ وڃي شان! مير عبدالحسين سانگيءَ جي شاعريءَ ۾ پڻ هونئن تہ هنڌ هنڌ عزتِ نفس بابت اظهار ملي ٿو پر سندس هڪ غزل جا هي بہ شعر سندس فن، فڪر ۽ شخصيت جي اِن خوبيءَ جي چِٽي عڪاسي ڪن ٿا.

انسان کي آهي آبروءَ جو قطرو بہ ڪافي، بغداد ۾ جي آبِ فرات آهي تہ ڇا ٿيو؟
مالڪ ڏني مُفلس کي اِملاڪِ قَناعت، مَنعم وٽ جي مالِ زڪـــــوات آهي تہ ڇا ٿيو؟
(ڪُلياتِ سانگي، ص: 50)

سانگي مصلحت، منافقت ۽ مصنوعيت بدران سنئين سڌي ڳالهہ ڪري ٿو.

رَهائيندين يا تون رُلائيندين رڻ ۾
ســـچڻ ڪر تون مون سان صفائيءَ جون ڳالهيون
مَـدا ڪن مدائي، هي مشهور آهي
چـڱا ڪـــن ســـدائين چــڱائيءَ جون ڳالهيون

شاعر، اديب، مفڪر ۽ فلسفي معاشري کي سڌاريندڙن جو ڪم ڪندا آهن. هومعاشري جا رهبر ۽ معلم هوندا آهن. سندن ڪلام سندن زندگيءَ جي وهنوار، سندن سوچ ۽ ذهني لاڙي جي نمائندگي ڪندڙ هوندو آهي. سانگي هڪ حقيقت نگار شاعر آهي. هُـو پنهنجي محبوب جي زُلف اَسيريءَ کي بہ صاف بيان ڪري ٿو تہ دشمن جي وار کي بہ نہ ٿو لڪائي پر هر حال ۾ اخلاقي بُـلنديءَ، درگذر ۽ اعليٰ ظرفيءَ جو اظهار ڪري ٿو. مير عبدالحسين سانگيءَ جي زندگيءَ ۾ ڪيترا ئي اهڙا واقعا پيش آيا جن جي ڪري کيس معاشي مسئلن کي منهن ڏيڻو پيو. سندس عزيزن ۽ رشتيدارن خاص طور تي سندس پُـٽڙيءَ ساڻس ڪَـلُـور ڪيا جن جو تاريخ ۾ واضح ذڪر آهي پر سانگي پنهنجي رويي ۾ اعليٰ ظرفيءَ ۽ بُـلند اخلاقيءَ وارين خوبين کي هٿان نہ وڃايو ۽ وڏن سان فرمانبردار رهي رشتن جي تقدس کي نڀائڻ جو هڪ مثال پيش ڪيائين پر پنهنجن تي ستم ظريفين سندس رُوح کي جيڪا تڪليف پهچائي اُن جو عڪس شاعريءَ ۾ ظاهر ڪرڻ کان نہ رهي سگهيو آهي:

ڀانيان تہ ڪو دُنيا ۾ نہ ٿئي منهنجو مخالف پر زور ڪري ٿئي تہ سو الله کي پرتو هن رنگ ۾ دنيا جي ڪجي ڏِنگ ڪو اهڙو دشمن نہ ٿجي ڪنهن جوءِ دشمن نہ ڪجي ڪو ٿيا يار وفادار گهـــــــٽا منهنجا مهربان پر تن مان ادا مون کي تہ ڪنهن ڪين سڃاتو گو مائٽ هجن يا ڪَرَ هجن يار وفادار پر اهڙو هلج جنهن ڪان ڪڏهن ڪو نہ ٿئي آتو ڪنهن ساڻ آءٌ ڀانيان تہ وَسئون ڪين وِڇايان، مون سڀ کي ٿي ڀاتو جي مون کي ڪنهن نہ ٿي ڀاتو (ڪلياتِ سانگي، ص: 51)

هر دور جون پنهنجون تقاضائون ٿين ٿيون جن کي هر ماڻهو پنهنجي پنهنجي طريقي سان سمجهي ۽ قبولي ٿو. اِهو هڪ فطري عمل آهي. شاعر ۽ اديب اِن سموري ماحول جو مشاهدو ۽ تجزيو بيان ڪندڙ ۽ پنهنجي شعور سان اُن ماحول جي مسئلن جو حل ٻڌائيندڙ هوندو آهي ۽ جيڪڏهن پنهنجي تخليق ذريعي سڌو سنئون حل نہ ٿو ٻڌائي تڏهن بہ هـُو ان ماحول جي اهڙي طريقي سان پنهنجيءَ تخليق ۾ عڪاسي ڪري ٿو جو پڙهندڙ (اُن ساڳي دور يا اُن کان پوءِ واري دور جو) پاڻ سندس نشاندهي ڪيل معاملي / مسئلي جو حل سوچي ٿو.

مير عبدالحسين سانگي دنيا جي بي ثـُباتين جو ذڪر ڪندي انهن کي اعليٰ ظرفيءَ ۽ اعليٰ اخلاقي قدرن، مثت سوچ ۽ عمل سان ختم ڪرڻ جو حل ٻڌائي ٿو. سندس اهو سمورو فڪر عوام لاءِ آهي. سماج ۾ اهي ڪردار ۽ قوتون جيڪي ماحول کي ڏانوا ڊول ڪرڻ ۾ وڏن مـُحرڪن جو ڪم ڪن ٿيون اُنهن تي سانگي سنئون سڌو وار ڪري ٿو. وڏيرو لفظ پنهنجي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ هڪ اهڙو ذميدار شخص هجي ٿو جيڪو پنهنجي حد جي ماڻهن جي ڏُک توڙي سک، مشڪل توڙي آسائش جو نگهبان هجي. انساني رشتن ۾ وڏي ڀاءُ / ڀيءُ جو ڪم آهي ننڍڙي کي ڇِيچ کان وٺي هلڻ سيکارڻ ۽ ڏَڪ لڳڻ تي ڪَڇ ۾ ڪٽي سيني سان لڳائڻ. ساڳيءَ طرح وڏيري جو ڪم بہ وڏو ٻڌجي پنهنجي ڳوٺ جي ماڻهن جي سک ۽ ترقيءَ لاءِ سندن هٿ ۾ هٿ ڏئي سندن رهبر ٿي هلڻ گهرجي ۽ سندن تڪليفن کي پنهنجي هنيانوَ تي محسوس ڪري ڪين ڏَڍ / آسرو ڏيڻ ڪپي پر اِهي لـُغوي ۽ ڪتابي دَليل آهن. هن وقت وڏيري جو ڪردار اهو مثبت نہ رهيو آهي. سانگيءَ جي دور ۾ بہ وڏيري جو ڪردار ڪو بهتر نہ هو. وڏيري جي معنيٰ اُها ٿي وئي هئي آهي تہ وڏيري کي جيڪو وَڻي سو ڪري. ان صورت ۾ عوام جي ذميواري آهي تہ هـُو پاڻ ڏِسي هلي ڇو تہ وڏيرو ظاهر آهي تہ پنهنجي مفاد کي ڏسندو وڏيري جو اهو ڪردار سانگيءَ جي

دور ۾ بہ ساڳيو هو جنهن جي منظرڪشي سانگي پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪري ٿو. سنڌ جي مؤرخن رحيم داد مولائي شَيدائيءَ ۽ غلام محمد لاکي جي لکيل حقيقتن مطابق جڏهن انگريزن سنڌ کي بمبئيءَ سان ملايو تہ سنڌ جو وڏيرو ۽ جاگيردار اُن جي خلاف وڙهيو. ياد رهي تہ ڪلهوڙا پڻ مغلن سان سنڌ جي وحدت لاءِ وڙهيا هئا. سنڌن مسلسل جدوجهد کان پوءِ سنڌ خودمختياري حاصل ڪئي هئي ۽ سنڌ جون واڳون پوءِ ڪلهوڙن کي مليون. ساڳيءَ طرح انگريزن جي دور ۾ بہ اها سنڌ جي وحدت واري جنگ هتان جي سياستدانن ۽ وڏيرن وڙهي. اِها هئي وڏيرن ۽ سياستدانن جي مٿينءَ سطح تي پاليسي پر هيٺينءَ سطح تي وڏيرن، جاگيردارن خلاف هاري هلچل ۽ وڏيرن پاران غريب نوجوانن کي پڙهڻ کان روڪڻ ۽ نوجوانن ۽ غريب عوام جو وڏيرن ۽ جاگيردارن جي خلاف مزاحمت ڪرڻ جو دور شروع ٿي چُڪو هو. انگريزن جي دور ۾ علمي ادبي ترقيءَ جي ڪري وچون طبقو پيدا ٿي چڪو هو جيڪو وڏيري جي صدين وارين غلط روايتن جي خلاف هو. مير عبدالحسين سانگيءَ پنهنجي دور جي هڪ عام وڏيري جي منظرنگاري هيٺينءَ ريت ڪئي آهي:

ايندي سان چوَن جي ٿا اچن واهہ وڏيرا! پاريا تو سيئي پنهنجا وَچن واهہ وڏيرا!
اڄ راڄ مَـها چڻ مِـڙي آيا پر ڪنهن کي دسـتار وڏيرپ جي بَـڌن واهہ وڏيرا!
تو مان ڏنو مال جي خاطر، ڪري خواهش جيڪي ٿا اچن سي اَچو ڪن واهہ وڏيرا!
تنهنجو سُٽي سي وَرُ ڪري سئو ڪوهہ جو سياڻا تنهنجا اچو ڪرتوت ڏسن واهہ وڏيرا!
سي ڪُڙم ڦِـتن، راڄ ٿين ڪاڄُ ڪُتن جو تو جهڙا جي راڄن ۾ جمن واهہ وڏيرا!
جي راڄ رُلائين ۽ گهر بار ڦِـتائين جڳ ۾ ٿا اُهي جاڙ جيئن واهہ وڏيرا!
تو ديس ۽ پرديس ڦِـتائي ڇڏيا، تنهنجا سانگي اچو انصاف وٺن واهہ وڏيرا!
(ڪلياتِ سانگي، ص: 214،215)

هن دور ۾ انگريزن وڏيرن کي آچون، لقب ۽ اعزاز ڏئي پنهنجو بہ بڻايو پر اهڙن وڏيرن واري سيلاب ۾ ڪجھ وڏيرا اهڙا بہ هئا جيڪي انگريزن جي حڪمتِ عملين کي سمجهي ويا ۽ اُنهن کين پنهنجا اعزاز واپس ڏنا جن ۾ شهيد الله بخش سومري جو نالو نمايان آهي. اهڙيءَ ريت سيد صِبغت الله شاهہ راشديءَ ۽ سر شاهنواز ڀُٽي جهڙا وڏيرا پڻ هئا جن انگريزن جا لقب واپس ڪيا پر عوامي مفادن تي سوديبازي نہ ڪيائون ۽ عوام جي آزاديءَ جي راهہ ۾ سر ڏنائون. وري ساڻن گڏ اهڙا سياستدان بہ هُئا جن انگريزن جي حڪمن تي عمل ڪندي سنڌ سان غداري ڪئي. اِنهن مان ڪيترن جا پونير اڄ بہ سنڌن ڪٽيو ڪائن

ٿا ۽ پنهنجن وڏن جي خان بهادرن سر جهڙن انگريزن پاران مليل خطابن ۽ اعزازن کي ساهه سان سانڍي نين پيڙهين وٽ سندن ڪارنامن کي عظيم ڪري بيان ڪن ٿا. مير عبدالحسين پنهنجي دور جي سياستدانن جو هر روپ ڏٺو جن کي هو هن غزل ۾ بيان ڪري ٿو:

آهن بي سر پولٽيڪل سردار مُرغ بي پر پولٽيڪل سردار
بي اثر جن جي آهي آهه و فغان اُهي اڪثر پولٽيڪل سردار
جنهن ۾ پاڻي نه ٿئي، نه پوک پچي اهڙا ڏُونگر پولٽيڪل سردار
جن کي دمباز دم ۾ ڪن مفلس سي تونگر پولٽيڪل سردار
بيڪَران بحر جن جي قسمت جو سي شناور پولٽيڪل سردار
باربردار بس آهن سانگي شڪل، اُشتر پولٽيڪل سردار

هز هائينيس (His Highness) لقب تاديب ۽ تعظيم لاءِ استعمال ٿيندو آهي. اُردوءَ ۾ چئبو آهي سرڪار ڪا اقبال بلند هوا سنڌيءَ ۾ سائينءَ جن جو اقبال بلند هجي! اهو لفظ انگريز ٽالپرن ۽ هند سنڌ جي مسلمان حڪمرانن جي زماني ۾ سندن اڳيان ڪنڌ جهڪائي ٽوپلو سيني تي رکي ۽ جهُڪي چوندا هئا. اهو مخاطب ٿيڻ جو هڪ انداز هو. ٽالپرن جي حڪومت کسڻ کان پوءِ هُو حاڪم ٿي ويا ۽ پوءِ به مير نصير احمد خان وارو هز هائنيس وارو لقب سندس اولاد کي ڏنائون. اهڙيءَ طرح مير عبدالحسين سانگيءَ کي اِهو لقب مليو. حڪمرانيءَ واري اِن لقب تي سانگي پنهنجي مفلسيءَ واري دور ۾ ٺٺول ڪري ٿو ۽ ان کي سنڌ جي مشهور چوڻي 'چري ڦِٽ ۾ خوش' سان تشبيهه ڏئي ٿو.

پينگ جا آهيون اسين واهه مزا! هز هائينيس، رُج جا آهيون اسين نامِ خدا هز هائينيس
مُلڪ ني مال، نڪو جاهه و حشم ڪو آهي، ڇا چوان ڇا جا اسين آهيون ٿيا هز هائينيس
نه رياست نه اَمارت نه خلافت آهي، ٿيندا اهڙا به آهن ڇا هز هائينيس
ناهي اِثبات ڪنهين طرح جو ڪنهن پر افسوس اسين تن مان آهيون جي آهن لا هز هائينيس
ڪي امير ۽ ڪي وزير ۽ ڪي ٿين ٿا ديوان پر اسين جي آهيون جي آهن گدا هز هائينيس
آهي ڏسڻو ته ڏسو! آهيون اي يارو! حاضر جهڙا ڪنهن ڪين ڏٺا ۽ نه ٻُڌا هز هائينيس
جي ڪريون ماٺ ويا آهيون، وجڻ ڪان ٿا وڃون، جي ڪريون دانهن چون آهن چريا هز هائينيس
آهي مشهور مثل هي ته 'چري ڦٽ ۾ خوش'، فخر بس آهي جو سڏجون ٿا ادا هز هائينيس
ڪوڙ ڪرڻو نه آهي چونه چوان آئون سچ مُچ، سُچ جا آهيون اسين سانگي سدا هز هائينيس
(ڪلياتِ سانگي، ص: 256)

مير عبدالحسين سانگي هڪ اعليٰ تعليم يافته سياسي ۽ فڪري سوچ رکندڙ شاعر هو. انگريزن سنڌ مان ته ٽالپرن کي هارايو پر هندستان مان مغلن جي آخري بادشاه بهادر شاه ظفر ۽ سندس پٽن کي قيد ڪيائون. بهادر شاه ظفر جو مشهور غزل آهي جنهن جو آخري بند:

عمر دراز مانگ کر لائي ٿي چار دن
دو آرزو ۾ ڪَٽ گئي دو انتــــظار ۾

چوٽيءَ طور مشهور آهي. اِهو غزل بهادر شاه ظفر قيد دوران جوڙيو هو. عبدالحسين سانگي ظاهر آهي ته اِن سموريءَ رُوئداد کان واقف هو. هيٺ ڏنل غزل جي آخري بند ۾ بهادر شاه ظفر جي غزل تي پنهنجا وِيچار بيان ڪري ٿو.

بيقدر بيت جي ڏسي ڪارا اکر ڪري، مضمون شناس تن کي وٺن ٿا گهر ڪري
پائئين ٿيان منو ٿي محبت ۾ بند بند، جي نيشڪر گره نه هٽي ڪيئن شڪر ڪري
هيءَ سا زمين آهي جتي شـــهريارِ سنڌ بحرِ شڪار ايندا ها، چا ڪر وفر ڪري
آهن نشان هي ز صـــــناد يدگانِ سنـڌ، اشراف جي ڏسن ته وجن چشم تَـر ڪري
دنيا جو چار ڏينهن آهي چٽڪو يقين ڄاڻ هارائي جو هتي سو هُتي ٿو ظفر ڪري
ويو تنهن جو آهي توسنِ طبع روان تيز سانگي سمورو نظم جو ميدان سَر ڪري
(ڪلياتِ سانگي، ص: 82،83)

اڳ ۾ ذڪر ڪيوسين ته مير عبدالحسين سانگيءَ سفرنامن جهڙا غزل لکيا آهن. اِن کان سواءِ سانگيءَ گهڻي قدر اُن دور جي مُک واقعن تي پڻ غزل جوڙيا. انگريز فوجن حيدرآباد ۾ بارُود گڏ ڪري رکيو هو جنهن کي ڪنهن طريقي سان باه لڳي وئي. بارود جي گودام ۾ لڳل باه ڏاڍو نقصان ڪيو. لکين ماليت جي نقصانن ۽ ماڻهن ۾ ڦَڙڦوٽ جو ذڪر ڪري ٿو.

قــــابــلِ تــحــرير ٿي هي مـــــاجــرا، حـــادثـــو هن وقت جو ٿيو رونما
يـــڪ هــزار و نه صــد و شــش عــيسوي، ٿــيو آهي اپريل جو هي ابتدا
حـــيــــدر آبـــاد آهي جو مِينو ســـــواد تــنـهـن ۾ جو آهي حصارِ خوشنما
ملٽريءَ وارن منجهس ڪي ميگزين ڪيو اُتي بارود گڏ بي انتها
اتفاقن هو رکيو بارود جٿ تنهن کي وئي گرمي رَسي ڪا بي خطا
وقت سُـهماٽيءَ جي پهرين برق وار روشني ٿي جنهن کان سڀ حيران ٿي ويا

ڪـــوٽ ۾ بـــارُود ڦـــاٽـــي ڪيو نـڪاءُ، ويا ڏَڪي تنهن ڪان در و ديوار هئا
ٻـــي وري هــــر ســـمــت انڌُوڪـــار هئي، درد ڪـان بـــارود جـــي دم تـــي گُهـٽيا
هُـئي انهيءَ ۾ اهڙي بدبو ناپسند جنهن ڪان نفرت هر ڪنهين ڪِي تي صفا
(ڪُـلياتِ سانگي، ص: 207)

پليگ دنيا جي قديم وچڙندڙ بيماري آهي. پليگ ڪوئن جي هڪ قسم (Rodent) مان پکڙبي آهي جن ۾ يرسينا پاسٽيوريلا نالي هڪ جيوڙو هوندو آهي جيڪوان بيماريءَ جو ڪارڻ هوندو آهي. ڪوئن ۾ اِها بيماري هڪ ٻئي کي چڪ هڻڻ يا ڪوئن ۾ موجود جِيتن جي ڪري پکڙبي آهي. انسانن ۾ وري پليگ ستيل مُـئل ڪوئي جا جيوڙا هوا جي ذريعي ماڻهوءَ جي ساهه کڻڻ سان ڦڦڙن ۾ پهچي بيماري پکيڙيندا آهن ۽ هڪ انسان مان ٻئي انسان ۾ ساهه جي ذريعي مريض جي کانگهاري جي ذريعي ۽ پليگ ستيل ماڻهوءَ سان آمهون سامهون ڳالهائڻ سان سندس وات مان نڪرندڙ جراثيمن ذريعي پکڙبي آهي. مريض کي اِن بيماريءَ جي شروع ۾ مٿي جو سور ۽ اوچتي کنگهه ۽ ساهه ۾ تنگي، کانگهاري ۾ رَت ۽ اُن کان پوءِ آخر ۾ رَت جون اُلٽيون ايندڻيون آهن ۽ جي ان جو ترت علاج نہ ٿيو تہ مريض مري ويندو آهي.

حضرت عيسيٰ ع جي وِلادت کان 430 سال اڳ هيءَ بيماري ايٿوپيا، لبيا ۽ يونان جي ملڪن ۾ طاؤن جي نالي سان اُڀري. هن بيماريءَ جي ڪري يونان جي شهر ايٿنس (Athens) جا 1/3 سيڪڙو ماڻهون مري ويا. يونان تنهن دور ۾ دُنيا جو باشعور ترين ملڪ هو ۽ ايٿنس اُن جو وڏي ۾ وڏو شهر ۽ گاديءَ جو هنڌ هو. آئينءَ صديءَ عيسويءَ ۾ ٻيهر ايٿوپيا، لبيا، يونان، مصر ۽ شام ملڪن ۾ اِها بيماري پکڙي تہ ڳوٺن جا ڳوٺ ڳـڙڪائي وئي ۽ لکين ماڻهو مري ويا. 541ع کان 542ع دوران هيءَ بيماري قُسطنطنيا جي 40 سيڪڙو آبادي ڳڙڪائي وئي. 588ع ڏاري فرانس جي 100 ملين ماڻهن ۽ 561ع کان 700ع تائين ڏيڍ صديءَ کان بہ گهٽ عرصي ۾ سڄي يورپ جي اڌ آدم شماري کائي وئي. 1347ع جنيوا ۾ هِـن بيماريءَ کي منگول فوجن ڪيميائي هٿيار طور استعمال ڪيو جتي ڪاري ٻيٽ (Black Sea) جي ڪرائمين (Crimen) نالي اپ ٻيٽ ۾ ڪافا نالي وڏو واپاري مرڪز هو. ان اپ ٻيٽ تي منگولن قبضو ڪرڻ لاءِ محاصرو ڪيو پر محاصري دوران سندن فوجن ۾ پليگ بيماري پکڙجي وئي ۽ سوَن جي تعداد ۾ منگول فوجي مري ويا. بچي ويل فوجين مُـئل فوجين جي لاشن جا ٽُـڪرا ڪانپاٽين سان ڪافا شهر ۾ اُڇلايا.

اُتان جا واپاري بيماريءَ جي ڏَپ کان شهر ڇڏي جهازن ۾ چڙهي ڀڳا پر سندن بدقسمتي هئي جو جهازن ۾ ڪوڙهي ڪوئا ۽ پِسُون اڳ ۾ ئي سُوار هئا جيڪي قافلي ۾ ڦهلجي ويا. پوءِ اُهي جهاز جتي جتي پهتا اُتي اُهي ڪوئا اُنهن ملڪن ۾ بيماري پکيڙيندا ويا. سينيا ۾ واپارين کي تہ لهڻ جي اجازت نہ ملي پر ڪوئا ۽ پسون شهر ۾ داخل ٿي ويا ۽ سينيا جي اڌ آبادي اجل جو شڪار ٿي وئي. اهڙيءَ طرح بيماري اٽليءَ، فرانس ۽ جرمنيءَ کان پوءِ سڄي يورپ ۾ پکڙجي وئي. اُن کان پوءِ برطانيا ۾ ڦهلي. هِن موتمار بيماريءَ آبادين جون آباديون چَٽ ڪري ڇڏيون. اِن ڪري اِن کي يورپي Great dying disease چوندا آهن. ويهينءَ صديءَ جي شروعات ۾ هيءَ بيماري چين ۾ شروع ٿي جنهن ستن مهينن ۾ 60 هزار ماڻهون ڪائي ڇڏيا.

1896ع ڌاري هيءَ بيماري هندستان ۾ پکڙي. پَرما نَند ميوا رام 1920ع ڌاري ڇپجندڙ ڪتاب ’گل ڦل‘ ۾ اِن بيماريءَ بابت مضمون شامل ڪيو آهي جنهن ۾ ان بيماريءَ جي هاڃن ۾ جانيون وڃائيندڙ ماڻهن ۽ دربدر ٿيندڙ ماڻهن جو بيان لکيو اٿائين. حڪومت پاران دربدر ماڻهن کي حفاظت سان رَهائڻ لاءِ لانديون ٺهي ويون. اُن دور ۾ اِن وَبا کان حفاظتي قدم کڻڻ جي باوجود ماڻهن جو وڏو انگ بيماريءَ جو ڀَڪ ڀڃجي ويو. اخبارن ۾ بيماريءَ جي خبرن ۽ ماڻهن جي دربدريءَ جا حال احوال ڇپجڻ لڳا.

پرمانند ميوا رام اخبارن ۾ ڏنل احوالن جو ذڪر بہ ڪيو آهي جن مان ڪجھ هن ريت آهن تہ ”اڙي حيدرآباد! تنهنجا ٻچا ڪيڏي ڀڄي ويا؟ بازار ۾ هَتتاڙ چو آهي؟ سپاهي ڪوڏرون ۽ چنجور کنيون بيٺا آهن. مائرون ڏيئرن کان وڇڙي ويون.“ وڌيڪ لکي ٿو ”سرڪار جي ڏاڍي سختي هوندي هئي. ماڻهن کٽي اصل بيت ٺاهيا. ’ڪُئي مئي جو ڪِيس ڪياؤن چڙ تہ مُئو سردارا!‘ رڳو ڪنهن گهر ۾ ڪئو ٿي مئو يا ڪنهن کي مهامري ٿي تہ پائوڊر ڇَتجي ۽ فنائل جا ڦوهارا لڳي ويندا هئا. ڪپڙا ساڙيا ويندا هئا بلڪِ ڇتين کي پَترائي هوا لاءِ سوراخ ڪيا ويندا هئا.“ (گُل ڦُل، ص: 82)

مير عبدالحسين سانگي پڻ اُن دور جو شاعر هو. هن اِن موتمار بيماريءَ جي هاڃن ۽ ماڻهن جي دربدريءَ جو ذڪر پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪيو آهي. سانگيءَ پنهنجي غزل ۾ سن 1915ع ۽ اپريل جو مهينو ڄاڻايو آهي. پرمانند ميوا رام جي 1922ع واري ڪتاب جي مضمون ۾ سندس لفظ آهن تہ ”اجا تائين بہ سندس ٻج ويو ڪونهي.“ (گل ڦل، ص: 81)

اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي سالن تائين اِن موتمار بيماريءَ جو راڄ هند ۽ سنڌ تي بہ رهيو. اِنهيءَ سموري وقت دوران سماج وڏي بحران جو شڪار رهيو. سرنديءَ وارا تہ ان کي

منهن ڏئي ٿي ويا پر غريب ماڻهن جي وڏي بربادي ٿي. مير حُسين سانگيءَ اِنهن لاءِ ’گلن جا محافظ خار ٿين‘ وارو محاورو ڪم آندو آهي.

ٿي پليگ آهي ملڪ ۾ اظهار، و قنا ربنا عذاب النار
هٽي تَنبُو وجي آهيون ويٺا، آهي هر حال فضلِ حق درڪار
ٻن مياڻين جي وچ ۾ آهي هُڙي، جا مُڪي جي چون ٿا اهلِ دَيار
هاڻ ڏَنگر جي ڍار ٿا گهاريون پر وَسي مينهن ڪِي آهي تڏڪار
سن اُٽيهه سئو ۾ پندرهين جو ماهه اپريل هي آهي اي يار!
جي هوا ٿي لڳي ته ڏُوڙ وري ڪري وارِي جا چار سئو وسڪار
مارِي درياهه ۾ ٿا پَلا مارِين، پَنَ پهرائي ڪن بشوق شڪار
هڪ طرف رَعد، ٻئي طرف ملاح ڪن ٿا گويا سي پاڻ ۾ گفتار
بس غريبن جو جهنگ ننگ آهي، ٿا گلن جا ٿين محافظ خار
ڪنهن جي پرواهه نه آهي اي سانگي! آهي سانگين تي لطفِ حق بسيار
(ڪُلياتِ سانگي، ص: 250)

1994ع ۾ ٻيهر پليگ هندستان ۾ پکڙي ۽ پاڪستان ۾ به اِن جو خطرو هيو پر ميڊيڪل سائنس جي ترقيءَ جي ڪري اڳواٽ احتياط ۽ ويڪسين جي ذريعي اِن کي ڦهلجڻ کان روڪيو ويو. هينئر اِها بيماري گهٽي ڦهلجندڙ ته ناهي رهي پر خطرناڪ ضرور آهي. سانگيءَ جي اِها شاعري ظاهر ڪري ٿي ته هُو نه رُڳو هڪ مؤرخ هو بلڪِ هُن اُن وقت جي حالتن کي به پنهنجي فن وسيلي بيان ڪيو آهي ۽ اِها خصوصيت ڪيس سماج جو نمائندو شاعر ظاهر ڪري ٿي جيڪو ايڏي وڏي قومي سانحي کي فن جي ذريعي تاريخ جو حصو بڻائي ٿو ۽ عوام جي ترجماني ڪري ٿو. مير عبدالحسين سانگي بنا شڪ جي هڪ رومانوي ۽ حب الوطن شاعر آهي. رومانويت ۾ هو پنهنجي محبوب، ڌرتيءَ ۽ هتان جي فطرت جي سونهن سان پيار ڪري ٿو ۽ ان کي شاعريءَ ۾ سمائي ٿو جنهن کي اسان سندس سماجي رومانويت، روشن خيالي ۽ ترقي پسندي چئون ته وڌاءُ نه ٿيندو. مجموعي طور تي سانگيءَ جي ڪلام ۾ ساڻيهه جي سڪ سرس ملي ٿي ۽ انگريزن سان رشتيداري هئڻ جي باوجود هو ڌرتيءَ کي اوليت ڏئي ٿو. هن جي ماءُ انگريزڻ هئي ۽ هڪ گهرواري به انگريزڻ هئي، جيڪڏهن سانگي چاهي ها ته انهن رشتن سبب انگريزن سان ملي سک واري زندگي گذاري ها ۽ سنڌ کي ڇڏي وڃي پنهنجيءَ امڙ جو ديس وسائي ها.

مددي ڪتاب ۽ حوالا:

1. ڪُلياتِ سانگي – ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ – سنڌي ادبي بورڊ، 2005ع
2. سانگي (شخصيت، فن ۽ ڪلام) – احسان بدوي – مڪتب اسحاقيه جونا مارڪيٽ ڪراچي 1964ع
3. لطائف لطيفي (احوال ۽ آثار شاهه عبداللطيف ڀٽائي) – تاليف: مير عبدالحسين سانگي – مترجم: مير عبدالرسول قادري بلوچ – ثقافت کاتو حڪومتِ سنڌ 2012ع
4. سنڌي غزل جي اوسر – اياز قادري – انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو 1984ع
5. سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو – مختيار احمد ملاح – ڪاٺياواڙ اسٽور ڪراچي 2006ع
6. سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا – ڊاڪٽر غلام علي الانا – سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد 2006ع
7. ڪينجهر – مير عبدالحسين سانگي نمبر – ناز سنائي / راحيلا ناز – سنڌي ساهت گهر حيدرآباد 2006ع
8. سنڌي ادب جي تاريخ 2 – ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو – سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد 2005ع
9. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا (جلد ٽيون) – پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين – سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد 2011ع
10. گل ڦل – پرمانند ميوا رام – سنڌي ادبي بورڊ 2005ع
11. https://www.medicinenet.com/script/main/art.asp?articlekey=141316
12. https://www.britannica.com/science/plague/History
https://www.historytoday.com/archive/black-death-greatest-catastrophe-ever